

TÀRRACO

JOSEP MARIA MACIAS I ISABEL RODÀ
 Institut Català d'Arqueologia Clàssica,
 Universitat Autònoma de Barcelona

Poques ciutats de la Mediterrània occidental mantenen viva la petjada romana com Tarragona, antiga capital de la *prouincia Hispania Citerior*, en el seu temps la més extensa de tot l'Imperi. La ciutat actual es debat contínuament entre el respecte al seu passat i la projecció del seu futur, però, nogensmenys, troba en el seu present patrimonial la millor eina de projecció internacional, a la vegada que constitueix el millor referent identitari. Fruit d'aquesta realitat, una extensa llista de monuments tarragonins està inclosa en la UNESCO World Heritage List (2000), i a Tarragona se celebren anualment les Jornades de Reconstrucció Històrica de *TarracoViva*, que la converteixen durant uns dies en la referència mundial de la pedagogia i la socialització de la cultura clàssica (figures 1 i 2).

Roma va ocupar aquest enclavament ibèric l'any 218 aC, per tallar la rereguarda d'Anníbal, qui es dirigiria, amenaçadorament, a l'*urbs* en el context de la Segona Guerra Púnica. Els cònsols Escipions van desembarcar a Empúries, colònia massaliota i aliada de

Roma, i des d'allí es van dirigir cap al sud triant el turó costaner de Tarragona —de 82 metres d'altitud màxima— com un emplaçament militar òptim. Es tractava d'un indret idoni, ja ocupat des del segle VI aC per l'antiga *Kesse* —possible capital de la Kessetània ibèrica—, que satisfesia totes les necessitats estratègiques del moment: posició elevada que dominava una badia natural, proximitat de recursos hídrics i excel·lents comunicacions amb les rutes terrestres, tant del rerepaís com de la mítica Via Hercúlia. Així es van iniciar nou segles d'història clàssica repleta de fites que han deixat petjada en la fesomia urbana actual i en la història dels Països Catalans.

Tarragona preserva la primera muralla romana construïda fora d'Itàlia, l'escultura (figura 3) (Grünhagen, 1976; Pina, 2003) i la inscripció més antigues (CIL II²/14, 841) de la península Ibèrica, a més de, a l'amfiteatre, un dels textos epigràfics més extensos del món romà (RIT 84=CIL II²/14, 921). En el seu actual centre històric es troben magníficament conservats un

FIGURA 1. Planta arqueològica de Tarragona, extret de Macias *et al.* 2007.

FIGURA 2. Maqueta pedagògica de Tàrraco en el s. II. Recreació del *suburbium* i de la zona portuària, arxiu Clarмонт.

circ, inusualment construït en posició intramurs, i la plaça de representació del *Concilium Prouinciaie* —que anem coneixent com a Fòrum Provincial— constitueix la segona plaça més gran de tot l'Imperi. Fins avui s'han documentat uns divuit conjunts termals —públics o privats— i a Tàrraco arribaren, com a ciutat portuària, nombroses religions. Tàrraco fou capdavantera en el desenvolupament del culte imperial iniciat amb August, però també en l'adopció del cristianisme. La seva necròpoli paleocristiana és el millor exemple occidental del culte martirial tardà. La *Passio Fructuosi* (Fàbrega, 1955, p. 183-186) constitueix un episodi fonamental en la història del cristianisme primitiu, i l'església tarraconense fou essencial en l'extensió i la gestió d'aquesta nova fe.

Mostra de tota aquesta vitalitat és l'ingent corpus epigràfic, integrat per més de mil quatre-cents inscripcions recuperades a la ciutat i el seu territori, que converteix Tàrraco en la ciutat hispànica més generosa en aquest aspecte (RIT i CIL II²/14).

Tot aquest patrimoni històric prové d'un primer nucli militaritzat, tal com va recordar Plini el Vell («*Tarraco Scipionum opus*», a *Naturalis Historia*, III, 4, 4), que podem reconèixer en la muralla de la ciutat, construïda en dues fases (c. 200 i 150-100 aC). A Tar-

ragona es conserven tres torres (figura 4), una porta i diverses *posterulae*. La torre de Minerva té un relleu i un text en honor a la deessa que li dona nom, a més de dos rostres esculpits en el sòcol amb una funció apotropaica. Als inicis, Tàrraco podria haver estat una *ciuitas* aliada, ja que no trobem estratigrafies que indiquin episodis violents. També sabem que el 206 aC els *piscatores* tarraconins van inspeccionar per als romans les defenses portuàries cartagineses de *Qart Hadash* (futura *Carthago Nova*). Poc coneixem de la ciutat republicana, llevat de les seves defenses i un projecte d'urbanització realitzat a la fi del segle II, coincidint amb l'ampliació de la muralla. D'aquest moment s'ha constatat el traçat de la claveguera principal de la ciutat, la construcció del *forum* i la definició d'una xarxa urbana d'*insulae* d'1 per 2 *actus*. A més, s'ha documentat un *cuniculus* i una gran font pública de tradició hel·lenística que, durant una reforma altoimperial, va ser tancada i decorada amb caps de lleons en pedra (*Tàrraco i l'aigua*, 2005).

La ciutat participà activament en la política de l'Imperi. Així, en el segle I aC, Tàrraco erigí un monument en honor de Pompeu, segurament després de la seva victòria sobre Sertori l'any 71 aC (RIT 1=CIL II²/14, 991). Però, arran de la Guerra Civil, després va prendre partit per Cèsar i el dors d'aques-

FIGURA 3. Detall del relleu de Minerva en la torre homònima, primera fase constructiva.

ta mateixa inscripció fou aprofitat per una de nova per a homenatjar Muci Escèvola (figura 5) (RIT 2=CIL II²/14, 988), qui segurament fou el *deductor* de la colònia, rang atorgat amb tota probabilitat per Cèsar el 49 aC. Al final de la conquesta de tota la península, August residí a la ciutat entre els anys 26 i 25 aC i, per tant, Tàrraco fou la seu imperial oficiosa durant aquest temps. L'any 25 aC es van donar, erròniament, per acabades les guerres càntabres i amb els militars veterans es va fundar Augusta Emèrita (Mèrida), que després seria la capital de la Hispània Lusitània. Però les hostilitats no acabaren i, l'any 19 aC, August va enviar el seu millor general, Agripa, qui va acabar definitivament la resistència i va iniciar tot seguit un ambiciós projecte de reestructuració del nord peninsular (Rodà, 1998, 2005 i 2006). Es definiren les tres províncies hispanes: Lusitània, amb capital a Augusta Emèrita; Bètica, amb capital a Còrdova, i la Citerior, la més pròxima a Roma, amb capital a Tàrraco. Hispània Citerior és el nom que consta en la documentació altoimperial i només amb la reforma administrativa del segle III dC passaria a denominar-se *Hispània Tarraconensis*. Des de la Tarraçona romana es governava el nord de Portugal, Galícia, bona part de la Meseta fins a una part de l'actual Andalusia oriental.

La capital fou una ciutat *opulentissima* segons Pomponi Mela (*De chorographia*, II, 5) i, malgrat d'això, no fou una ciutat populosa, ja que es calcula que devia tenir uns vint mil habitants. Va arribar aproximadament a les vuitanta o noranta hectàrees d'extensió, dividides entre una zona intramurs (55-60 ha), una extensa àrea suburbial (10-15 ha) i una zona portuària (10-15 ha) de superfície imprecisa pel fet que es desconeix el tancament meridional de la muralla. Destaca el *portus Tar-*

raconis com a realitat urbana i econòmica, tal com testimonien els vestigis arqueològics i les escasses fonts relatives a les riqueses de la comarca. Marcial va apuntar que els vins de Tàrraco eren millors que els de la Campània i tan bons com els d'Etrúria (*Epigrammata*, XIII, 18; VII, 56, 3), i Plini va elogiar els teixits de lli

FIGURA 4. Torre de l'arquebisbe pertanyent a la primera fase constructiva i recrescuda en època medieval.

FIGURA 5. Inscripció opistogràfica amb doble dedicatòria (Pompeu Magne i Muci Escèvola), arxiu MNAT.

blanquejats per les aigües del riu veí (*Naturalis Historia*, XIX, 10). El territori (*ager*) de Tàrraco també era molt extens i pel nord arribava fins al riu Llobregat, on començava el de Bàrcino (Rodà, 2001 i 2006), mentre que pel sud i el sud-est l'*ager Tarraconensis* era limítrofa amb les muntanyes que delimitaven les planícies naturals de l'antiga Kessetània, que la separaven dels territoris de les ciutats veïnes: *Dertosa* (Tortosa), *Ilerda* (Lleida), *Iesso* (Guissona) i *Sigarra* (els Prats de Rei). Les dades actuals apunten que aquest territori fou progressivament transformat a partir de finals del segle II aC i, ja en època augustea, es constata l'aparició de nombroses *uillae* de tradició itàlica. D'aquesta manera es va iniciar l'explotació organitzada dels recursos agropecuaris, que va constituir una de les bases econòmiques de la prosperitat de Tàrraco. Aquesta dinàmica es va mantenir fins a la crisi conjuntural del segle III dC, quan observem una reducció del nombre de vil·les i, ja a l'època visigoda, l'aparició de concentracions indefinides de població que prefiguren el model territorial medieval. El territori de Tàrraco va comptar amb nombroses *villae* amb elements compositius homogenis amb la resta d'Hispania: *domus*, *balnea*, *cellaevinariae*, *torcularia*, *horrea*, etc. En destaquem la vil·la de la Llosa (Cambrils), per la recuperació d'un lampadari de bronze que representa un Bacus infantil (figura 6) (Koppel, 2001); la vil·la romana de Centcelles, per la seva cúpula decorada amb mosaics de tema bíblic, i, especialment, la vil·la romana dels Munts (Tarrats, 2003; Tarrats *et al.*, 1998 i 2000). Aquesta última és la vil·la més extensa i millor conservada que avui coneixem i, a mitjan segle II dC, fou la residència de *Caius Valerius Avitus*, duumvir de Tàrraco (RIT 352=CIL II²/14, 1215;

RIT353=CIL II²/14, 1233; RIT354=CIL II²/14, 1234; RIT 923=CIL II²/14, 2308=IRAT 34). Als Munts es conserven diversos conjunts termals, una extensa residència i una àrea rústica i, excepcionalment, un mitreu de trenta metres de longitud. S'han recuperat diverses estàtues, entre les quals, una d'Antinous. Totes aquestes evidències han suggerit als seus excavadors que algunes reformes de la vil·la devien tenir relació amb l'estada de l'emperador Adrià a Tàrraco durant l'hivern del 122-123. No hi ha evidències directes, però resulta temptador imaginar-ho. A uns vint quilòmetres de Tàrraco es conserva l'arc de Berà, manat construir sobre la Via Augusta per testament de L. Licini Sura, avantpassat directe de l'estret col·laborador de l'emperador Trajà. Fins fa poc es datava, per aquesta homonímia, el monument en època de Trajà, però els estudis de X. Dupré han demostrat inequívocament que es tracta d'un arc d'època augustea (figura 7) (Dupré, 1994).

La riquesa i l'abundància de les *uillae* a l'*ager Tarraconensis* és un reflex directe de l'auge de Tàrraco, iniciat amb les estades d'August i, en especial, per la capital provincial, que constituí el punt de partida d'un procés d'eclosió urbanístic i econòmic que va configurar la rica urbs dels segles I i II. En aquest procés també hem de reconèixer les iniciatives evergètiques de les elits locals, que, gràcies als drets obtinguts per les reformes jurídiques promulgades per August i Vespasià, van participar en l'assumpció dels costos dels serveis urbans i dels processos de monumentalització associats a l'extensió del culte imperial. Això defineix una doble direcció en l'activitat edilícia. D'una banda, la dotació dels mitjans propis d'una capital provincial i, de l'altra, el desenvolupament d'un programa urbanístic a imat-

FIGURA 6. Lampadari de bronze de la vil·la romana de la Llosa, arxiu Digivisi3n.

ge de Roma com a prova d'adhesi3n al nou ordre establert pel *princeps* i, com no, com un mitj3 de promoci3 de les magistratures locals i provincials.

A partir d'August detectem una intensa reforma de la xarxa vi3ria periurbana, nous accessos a la ciutat i l'inici del desenvolupament urbanistic dels suburbis i de la zona portu3ria. Possiblement es va produir en aquest moment la construcci3 d'un dels aqüeductes de la ciutat (figura 8) i tamb3 va finalitzar la urbanitzaci3

de l'3rea residencial intramurs projectada durant l'eixample de la muralla republicana. A la part baixa es produi la monumentalitzaci3 de la faana marítima, de la qual destaca el teatre, unes termes p3bliques al costat de la via de connexi3 entre la ciutat i el port i, al costat del vell f3rum republic3, un *forum adiectum* compost per una plaça i una basílica jurídica (figura 9). L'estatu3ria ens indica la pres3ncia d'un programa iconogr3fic de la dinastia julioclaudia i l'arqueologia detalla una reforma del vell temple capitolí (Domingo *et al.*, 2004). La part elevada de la ciutat 3s un recinte d'aproximadament dinou hect3rees i constitueix un buit arqueol3gic quant a l'3poca republicana. Es presumeix una funci3 b3sicament militar en el context de la conquesta hispànica i, a partir del període augusteu, s'observa un proc3s de monumentalizaci3 que es relaciona amb el paper pioner de T3rraco en l'acceptaci3 del culte imperial que ens esmenten les fonts hist3riques. Quan es va comunicar a August que a Mitilene es va consagrar un temple dedicat a ell, s'esmenta la ciutat de T3rraco com una de les ciutats on ja es practicava el culte a l'emperador. A m3s, Quintili3 (*Institutio Oratoria*, VI, 77) ens explica l'an3cdota, recollida en emissions monet3ries, sobre la miraculosa aparici3 d'una palmera a l'altar d'August. Ell, en assabentar-se'n, va respondre que li meravellava el fet, per3 tamb3 era un signe que l'altar no s'emprava gaire, ja que, en cas afirmatiu, el foc sagrat hauria impedit el creixement d'aquesta planta (Ruiz de Arbul3, 2009).

Actualment desconeixem la ubicaci3 precisa d'aquest altar, per3 s3 que podem apuntar que el temple d'August, autoritzat per Tiberi, es troba sota l'actual catedral medieval, sobre la base de prospecci3s geofísiques i excavaci3s arqueol3giques recents (Macias *et al.*, 2012). El primer any del regnat de Tiberi, una delegaci3 de tarragonins es va desplaçar a Roma per sol·licitar l'autoritzaci3 per a construir un temple en honor del divinitzat August. Tiberi va donar el seu permís i, segons T3cit, aquesta iniciativa va constituir un «omnes provincias exemplum» (*Annals*, I, 78). La construcci3, tot just planificada o començada, fou commemorada en monedes encunyades a T3rraco que representen un temple oct3stil (figures 10-12), documentat per recents prospecci3s geofísiques realitzades en la catedral i que han propiciat la realitzaci3 d'excavaci3s arqueol3giques, que han confirmat la conservaci3 d'una gran plataforma d'uns vint-i-set metres d'amplada, suficients per a suportar un temple d'aquestes característiques. Tamb3 sabem que Adri3 va fer restaurar la «aedes Augusti» (Esparti3, *Hadrianus*, 12, 3) i que Septimi Sever va somiar que «primosibidici, ut templum Tarraconense Augusti, quodiamlabebatur, restitueret» (Esparti3, *Septimius Severus*, 3, 4-5).

Aquestes troballes, a m3s de la identificaci3 d'un primer t3menos i de diversos fragments de decoraci3 arquitect3nica, ens fan creure que ens trobem, com a

FIGURA 7. Restitució infogràfica de l'arc de Berà, arxiu Digivisió.

FIGURA 8. Aqüeducte del pont del Diable durant els treballs de restauració recents.

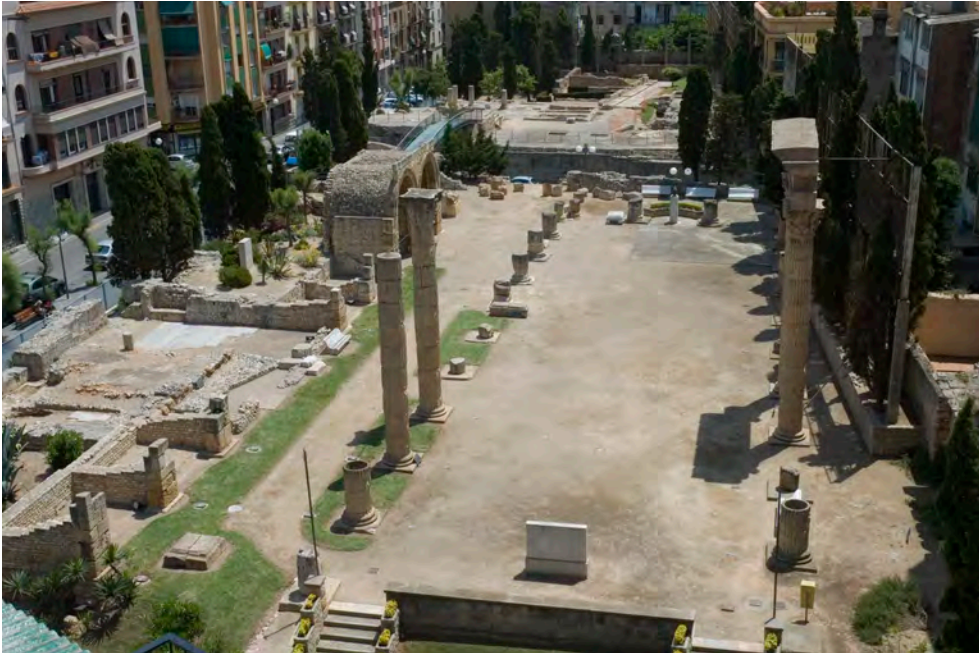

FIGURA 9. Vista general de la basílica del fòrum de la colònia.

FIGURA 10. Planta i restitució infogràfica del *Concilium Prouvinciae*, a partir de Macias *et al.* 2007, arxiu Digivisió.

Còrdova, davant una construcció mimètica del temple de *Mars Ultor* del *Forum Augustum* de Roma. La investigació actual tendeix a creure en una primera monumentalització d'època julioclàudia que va conduir a un segon projecte conegut com la seu del *Concilium Prouvinciae Hispaniae Citerioris* fòrum provincial, el qual va transformar la totalitat de l'àrea, però possiblement respectant el temple tiberià primigeni. Així, durant la dinastia flàvia va finalitzar un gran projecte imperial de dotze hectàrees d'extensió que es va mantenir en ús fins a l'inici del segle v, quan el cristianisme i les limitacions econòmiques del context van propiciar-ne

FIGURA 11. Fragment de *clipeus* de Júpiter-Ammon pertanyent a l'àtic del porticat sagrat (Macias *et al.* 2012).

FIGURA 12. Maqueta del temple d'August sobre la planta de la catedral medieval (Macias *et al.* 2012).

el desmantellament. Amb aquests treballs es va erigir un santuari superior amb una planta que recorda la del *Forum Pacis*, però amb un porticat decorat seguint el patró iconogràfic del *Forum Augustum*; en destaquen els grans clipeus amb el cap de Júpiter-Ammó.

La plaça inferior abraçava unes sis hectàrees i constituïa un recinte de representació, on es concentraven els monuments en honor als personatges més il·lustres. Trobem múltiples pedestals de sacerdots encarregats del culte imperial, que demostren la vitalitat d'aquesta institució a Tàrraco i la seva importància com un dels motors de la vida municipal i com a mitjà de promoció personal i política. En efecte, en cap altra ciutat com Tàrraco no es documenta la mobilitat social, amb una espectacular incidència en la classe dels cavallers, l'*ordo equester*. A més, en aquesta plaça arribava un dels *specus* de l'aqüeducte i, recentment, s'ha documentat un estany monumental que indica que, com en el *Forum Pacis*, ens trobem davant d'un espai monumental decorat amb efigies, craters monumentals, etcètera (Koppel i Rodà, 1996).

Tancava la part alta de la ciutat el circ, construït en temps de Domicià i que s'estenia de costat a costat de la muralla republicana. Confrontat amb una ramificació de la Via Augusta, la seva funció urbanística era separar la zona urbana de la zona destinada a l'administració imperial i, amb la seva façana monumental de cinquanta-cinc arcs, constituïa l'escenografia perfecta per a aquells que arribaven a la ciutat procedents de Bàrcino (figures 13-14). La monumentalització de Tàrraco va concloure en la primera cambra del segle II amb la construcció d'un amfiteatre estable finançat pel sacerdot del culte imperial —*flamen* (CIL II²/14, 1109). L'edifici va ser embellit per Heliogàbal l'any 221, segons sabem per la gran inscripció que coronava el *podium* i que ha estat genialment restituïda per G. Alföldy (CIL II²/14, 921) (figura 15).

A partir de finals del segle II detectem les primeres evidències regressives: abandó de les estructures productives de les vil·les i, a la ciutat, abandó del teatre, d'*horrea* urbans i de part de la perifèria urbana, a més de la inutilització del sistema d'evacuació de residus i, com a fruit d'un marc general, la reducció de certes pràcti-

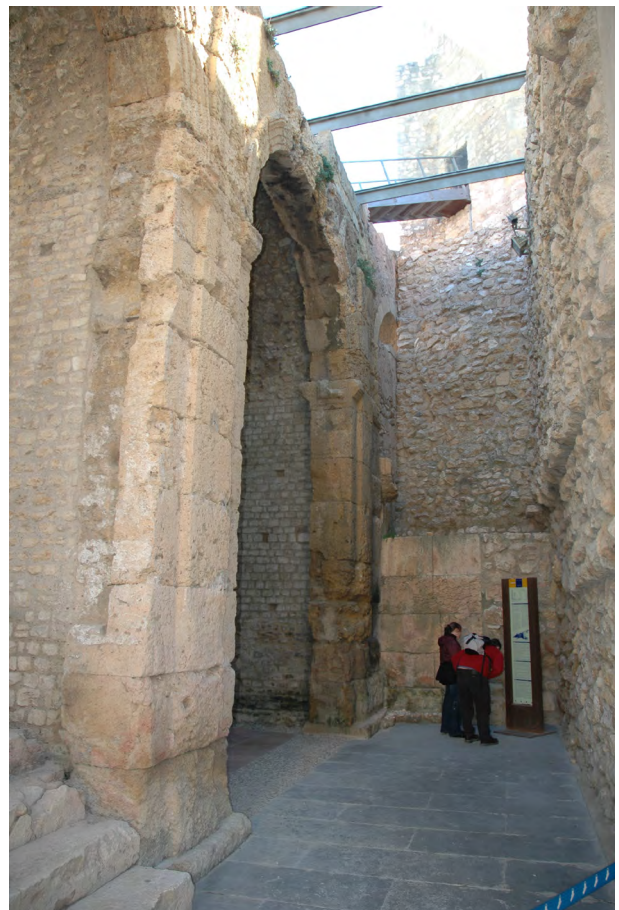

FIGURA 13. Arcada de la façana monumental del circ.

FIGURA 14. Extrem occidental del circ romà, arxiu Codex.

ques decoratives com els paviments musivaris, l'escultura i les dedicatòries epigràfiques, i més intervencionisme dels governadors provincials en relació amb les pràctiques evergètiques. A això cal sumar l'impacte del saqueig de la invasió franca de mitjan segle III i, més tard, la reforma de Diocleciana, que va suposar una fragmentació i una pèrdua territorial de l'antiga *Hispania Citerior*. La construcció d'unes termes públiques simètriques, del tipus anomenat *termes imperials*, va suposar l'últim esforç urbà centrat en la construcció d'un gran equipament urbà per a la ciutat i el seu port (figura 16)

(Macias, 2004). Però ja es tracta d'un edifici que recicla materials arquitectònics procedents d'altres construccions i que mostra clares limitacions econòmiques en la seva construcció. És també un període de transformació ideològica i d'expansió del cristianisme. El primer bisbe hispànic es documenta a Tàrraco mitjançant la *Passio Fructuosi*, un text que narra la *damnatio ad vivicomburium* del bisbe Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi (Fàbrega, 1955, p. 183-186). Aquest fet és fonamental en el desenvolupament del cristianisme després de l'edicte de tolerància, quan el culte mar-

FIGURA 15. Vista aèria de l'amfiteatre amb les dues esglésies construïdes a l'arena.

FIGURA 16. Detall de les termes públiques del carrer de Sant Miquel (Macias 2004).

tirial va comportar la formació d'una de les *tumulatio-nes ad sanctos* més importants de l'occident mediterrani i la construcció d'un ampli conjunt cristià del qual actualment coneixem dues basíliques i nombrosos edificis (López, 2006) (figures 17 i 18). Al mateix temps, es va desenvolupar, a partir del segle IV, un extens barri suburbà de caire portuari que es va mantenir fins a la irrupció del món islàmic a l'inici del segle VIII. La nova ciutat es caracteritzà per la partició del nucli altoimperial, tot reduint l'àrea habitada, que es trobava integrada per una part encastellada dins de les antigues estructures del fòrum provincial, i una àrea portuària dinàmica i activa durant tot el període visigot.

El segle V representa la consolidació definitiva de la ciutat cristiana i de la seu metropolitana. La correspondència entre Sant Agustí i Consenci de l'any 419 reflecteix l'existència d'un episcopi, un monestir, la cancelleria eclesiàstica, etc. Però el fet més important és la transformació, a partir dels inicis del segle V, del recinte sacre i de la gran plaça del *Concilium Prouinciaie*. En el seu interior trobem evidències de l'espoli de les seves pavimentacions, escombreres intramurs i restes d'estructures domèstiques. Després de segles d'esplendor, la Tàrraco imperial va deixar pas a la *Tarracona* visigoda, una ciutat en procés d'adaptació i redimensió a una nova realitat econòmica i geopolítica. D'*urbs* mirall de

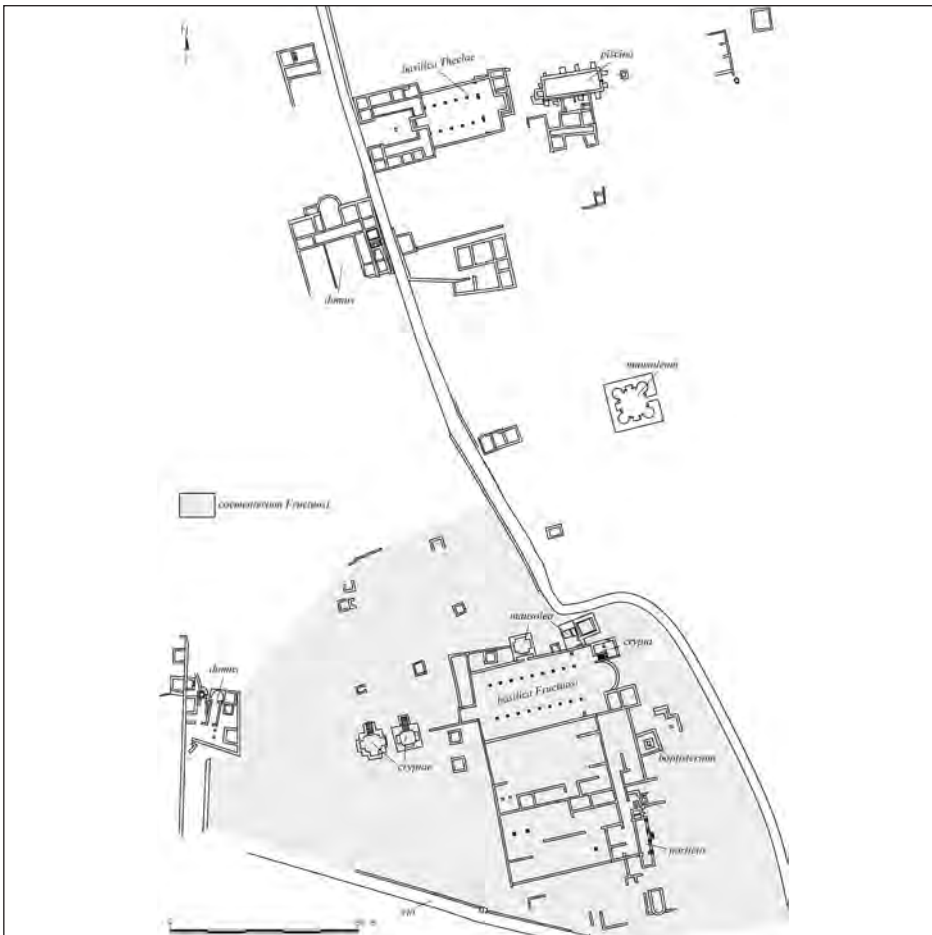

FIGURA 17. Planimetria del suburbi cristià de Tàrraco (López 2006).

FIGURA 18. Vista aèria de la basílica funerària del parc central, arxiu Àngel Rifa.

Roma va evolucionar a una ciutat perifèrica els principals actius de la qual van ser la inèrcia històrica, la condició portuària i la seu metropolitana. *Tarracona* va desenvolupar una gran transformació urbanística en el segle VI, fruit del procés d'implantació cristiana als antics espais de poder imperial. Fou l'última mutació urbanística d'una ciutat on l'arqueologia actual insisteix a recuperar els buits que presenta la documentació històrica.

Bibliografia

- ALFÖLDY, G. *Die römischen Inschriften von Tarraco*. Berlín: Walter de Gruyter, 1975.
- *Fòrum*, núm. 8 (1991): *Tàrraco* [Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona]. [Reed. de: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (RE). Supl. xv. Munic, 1978]
- *Inscriptiones Hispaniae Latinae*. Part 14: *Conventus Tarraconensis*. Fasc. 2: *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Berlín; Nova York: Walter de Gruyter, 2011. (Corpus Inscriptionum Latinarum; 2)
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X., MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J. *Tàrraco*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 1999 (Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya).
- CIL II²/14, Vegeu ALFÖLDY, 2011.
- DOMINGO, J.; FIZ, I.; MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. «Programas arquitectónicos de época augustea y flavia en Tàrraco». A: RAMALLO, S.F. (ed.). *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente*. Actas del Congreso Internacional celebrado en Cartagena entre los días 8 y 10 de octubre de 2003. Múrcia: Universidad de Murcia, 2004, p. 69-81.
- DUPRÉ, X. *L'arc romà de Berà*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1994.
- DUPRÉ, X. (ed.) *Las Capitales Provinciales de Hispania*. Vol. 3: *Tarragona: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Roma: L'Erma, 2004, p. 55-72.
- FÀBREGA, A. *Pasionario hispánico*. Vol. II. Barcelona; Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Enrique Flórez, 1955.
- GOROSTIDI, D. *Inscripcions romanes de l'ager Tarraconensis*, Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2006 (Documenta; 16).
- GRÜNHAGEN, W. «Bemerkungen zum Minerva-Relief in der Stadtmauer von Tarragona». *Madriider Mitteilungen*, núm. 17 (1976), p. 209-225.
- IRAT, vegeu GOROSTIDI, 2010
- KOPPEL, E. M. «Figura de Bacus infant com a Lampadòfor». A: GARCÍA, M. [et. al]. *La vil·la romana de la Llosa: Deu anys d'investigació arqueològica*. Cambrils: Ajuntament de Cambrils, 2001, p. 135-140.
- KOPPEL, E. M.; RODÀ, I. «Escultura decorativa de la zona nororiental del Conventus Tarraconensis». A: *Actas II Reunión sobre Escultura Romana en Hispania* (Tarragona, 1995). Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona: Port de Tarragona, 1996, p. 135-181.
- LÓPEZ VILAR, J. *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martiriàl de Sant Fructuós*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2006 (Documenta; 4).
- MACIAS, J. M. (ed.). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco: Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2004. (Documenta; 2).
- MACIAS, J. M.; FIZ, I.; PIÑOL, L.; MIRÓ, M. T.; GUITART, J. *Planimetria Arqueològica de Tàrraco*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2007 (Atlas d'Arqueologia Urbana de Catalunya; 2) (Treballs d'Arqueologia Urbana; 1) (Documenta; 5).

- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A. *Tàrraco: Guia arqueològica visual: Reconstrucció virtual de l'urb i els seus voltants*. Reus: Digivisió, 2005.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. *'Praesidium, Templum et Ecclesia': Les intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona (2010-2011): Memòria d'una exposició temporal*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica: Ajuntament de Tarragona. Conselleria de Patrimoni Històric, 2012.
- Mar, R.; Ruiz de Arbulo, J. *Tarragona romana. República i altimperi (anys 218 aC-265 dc)*, Història de Tarragona vol. I, Tàrraco Clàssica i Prehistòrica, Ed. Pagès, 2011, p. 207-538.
- Mar, R.; Ruiz de Arbulo, J.; Vivó, D.; Beltran, J. A. *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. Vol 1. De la Tarragona ibèrica a la construcció del temple de Augusto*, Documents d'Arqueologia Clàssica 5, Tarragona, 2012.
- PINA, F. «Minerva, custosurbis de Roma y de Tarraco». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 76 (2003), p. 111-119.
- RIT, vegeu ALFÖLDY, 1975.
- RODÀ, I. «Barcelona: De la seva fundació al segle IV dC». A: BELTRÁN DE HEREDIA, J. (dir.). *De Barcino a Barcinona (segles I-VII): Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*. Barcelona: Museu d'Història de la Ciutat, 2001, p. 22-31.
- «El papel de Agripa en la trama urbana de la Hispania augustea». A: RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (coord.). *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispanico (Lugo 1996)*. Vol. I. Lugo: Diputación Provincial de Lugo, 1998, p. 275-293.
- «La figura de Agripa en Hispania». A: PÉREZ GONZÁLEZ, C.; ILLARREGUI, E. *Arqueología militar romana en Europa = Roman Military Archaeology in Europe* (Segovia, 2001). [Valladolid]: Junta de Castilla y León. Consejería de Cultura y Turismo; Segovia: Universidad Internacional SEK, 2005, p. 319-331.
- «Las guerras cántabras y la reorganización del norte de Hispania: fuentes literarias, epigrafía y arqueología» = «The Cantabrian Wars and there organization of north Hispania: between literary sources, epigraphy and archaeology». A: MORILLO, A. (ed.). *El ejército romano en Hispania. Guía arqueológica = The Roman Army in Hispania. An Archaeological Guide*. Lleó: Universidad de León, 2006, p. 55-66.
- RUIZ DE ARBULO, J. «El altar y el templo de Augusto en la Colonia Tarraco. Estado de la cuestión». A: NOGUERA, J. M. (ed.). *Fora Hispaniae: Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en los foros de las ciudades hispanorromanas* (Lorca, 2002). Murcia: Universidad de Murcia: Museo Arqueológico de Murcia, 2009 (Monografías del Museo Arqueológico de Murcia; 3), p. 155-189.
- Tàrraco i l'aigua*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, 2005.
- TARRATS, F. «La terra sigillata i les primeres fases d'ocupació de la vil·la romana dels Munts (Altafulla)». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 13 (2003), p. 315-335.
- TARRATS, F.; MACIAS, J. M.; RAMON, E.; REMOLÀ, J. A. «Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)». *Empúries*, núm. 51 (1998), p. 197-225.
- «Nuevas excavaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Altafulla, ager Tarracensis), estudio preliminar». *Madrideder Mitteilungen*, núm. 41 (2000), p. 358-379.